

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

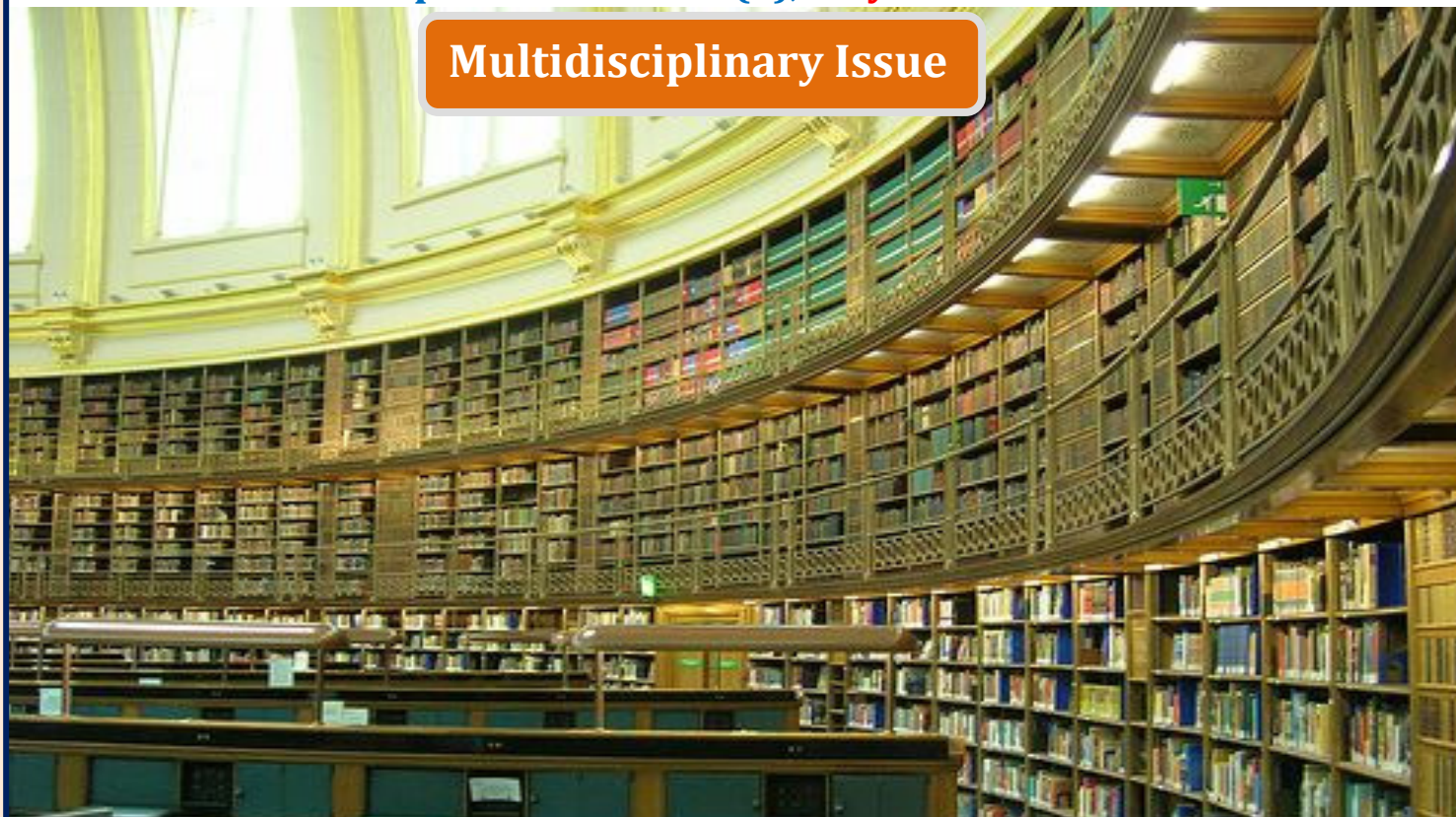
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue 266 (F), May 2021

Multidisciplinary Issue

Guest Editor -
Dr. C. S. Kakade
Principal,
Anandibai Raorane Arts, Commerce
& Science College, Vaibhavwadi,
Dist. Sindhurg [M.S.] India

Executive Editor :
Asst. Prof. Kishor Waghmare
Librarian
Anandibai Raorane Arts, Commerce
& Science College, Vaibhavwadi,
Dist. Sindhurg [M.S.] India

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
R
E
S
E
A
R
C
H
F
E
L
L
O
W
S
A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal

Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),

Special Issue - 266 (F): Multidisciplinary Issue

Peer Reviewed Journal

E-ISSN :

2348-7143

May- 2021

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

May-2021

Special Issue 266 (F)

Guest Editor -

Dr. C. S. Kakade

Principal,

Anandibai Raorane Arts, Commerce

& Science College, Vaibhavwadi,

Dist. Sindhurg [M.S.] India

Executive Editor :

Asst. Prof. Kishor Waghmare

Librarian

Anandibai Raorane Arts, Commerce

& Science College, Vaibhavwadi,

Dist. Sindhurg [M.S.] India

Chief Editor : **Dr. Dhanraj T. Dhangar** (Yeola)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet – British Library

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, **Hydrabad, India**
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] **India**
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.] **India**

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] **India**
- ❖ Dr. S. M. Tatkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J. Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Study of the Problems and Challenges before Librarians in Lockdown	Dr. Rajendra Latpate	05
02	Voicing Feminism in Bama's <i>Sangati</i>	Dr. Divya Das	08
03	A New Trend of Electronic Commerce- Social Commerce	Smt. Sampada Lavekar	12
04	Covid-19 and Online Education Impact on Educational System	Dr. Sanjay Fulzele	17
05	Job Stress of Bus Drivers and Conductors of MSRTC under the Threat of Coronavirus	Mrs. Mrudul Kamble	21
06	Business Intelligence - Boost for E Commerce Business	Mr. Maruti Kumbhar	25
07	Digital Libraries : Opportunities and Challenges in the Current Scenario	Mr. Ashwin S. Amrutkar & Mr. Mohan Nikumbh	31
08	An Overview on Useful Tools in Research Methodology in Library and Information Science	Dr. Dnyaneshwar Maske	36
09	Role of IT in Inclusive Growth & Economic Development'	Dr. Gautam Dhale	41
10	Emotional Intelligence as an Effective Managerial Skill	Dr. Sabiha Asif Faras	47
11	Journal of Indian Library Association : A Content Analysis (2015-2020)	Dr. Rahul Lokhande	52
12	Koha : Open Source Software for Library Management	Dr. Santosh Salunkhe	60
13	Problems in Implementing S.G.S.Y in Sindhudurg District	Prof.B.H.Chaugule	64
14	Use of Technology in Library Security	Mr. Mohan Nikumbh & Mr. Ashwin Amrutkar	67
15	Data Analysis of COVID-19 and Its Predictive Features Worldwide	Vijay S. Raykar	71
16	E-Learning in Schools During Coronavirus (Covid-19) Pandemic on Tamilnadu : Challenges and Opportunites	Dr. Hameed Basha & Mr. H. Vignesh	77
17	Historical Significance of Early Pandya : A Study through Rock Cut Sculptures	Dr. S. Sridhar	82
18	Portrayal of Woman in the play, The Homecoming by Harold Pinter	Mr. Dinesh Betkar	86
19	Impact of Technology on Higher Education in India	Dr. Divya Das	91
20	COVID-19 Pandemic, Animals and Environment : A Global Review	Nandu Hedulkar	95
21	Neocolonialism in Nuruddin Farah's Sweet and Sour Milk	Mr. Santosh Rade	100
22	The 'Researchgate' Score of University of Mumbai : An Analysis	Dr. Rahul Deshmukh	106
23	भारतीय कृषि का वर्तमान परिदृश्य एवं प्रमुख चुनौतियों का विश्लेषण	मूलाराम	112
24	जनसंचार के रूप में भारतीय सिनेमा	प्रा. आनंदा कांबळे	118
25	जलवायु परिवर्तन का स्वास्थ्य पर प्रभाव - एक आकलन	अशोक कुमार	121
26	राष्ट्रकवि डॉ. वृजेश सिंह की गज़लों में जल-पर्यावरण चेतना	प्रा. रवीन्द्र ठाकरे, डॉ. अनीता नेरे	128
27	हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श	निलेश कारेकर	133
28	ई-अपशिष्ट का पर्यावरण पर प्रभाव : मुद्दे, चुनौतियाँ एवं समाधान	अशोक कुमार	136
29	हिंदी ग़ज़ल साहित्य का परिवर्तित स्वरूप	प्रा.रवीन्द्र ठाकरे, डॉ. अनीता नेरे	142
30	नवीन शिक्षा नीती : वास्तविकता आणि युवापिढी	अंजना बोखारे	147

31	विद्यापीठ व कॉलेजच्या परीक्षांवर कोविड-१९ चा झालेला परिणाम	डॉ. सुनिल लोखंडे	150
32	महिला सक्षमीकरण आणि आर्थिक विकास	डॉ. मुरलीधर गायकवाड	153
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जलनीती आणि समकालीन पाणी समस्या	डॉ. चांदोजी गायकवाड	159
34	ग्लोबल वार्मिंग के न्यूनीकरण में गुरु जांभोजी के चिंतन की भूमिका : विवेचनात्मक अध्ययन	मूलाराम	163
35	ई-अध्ययनाची साधने	श्री. विनायक नाकतोडे	169
36	शालेय आराखडा (School Mapping)	डॉ. अविनाश भांडारकर	172
37	डिजिटल लायब्ररी सर्विसेस	डॉ. प्रतिभा बराडे	175
38	QR Code या तंत्रज्ञानाचे ग्रंथालयांमध्ये उपयोजन	मयूर पडोळे	179
39	मराठी रंगभूमीच्या विकासात लोकरंगभूमीच्या कलात्मक अविष्काराचे योगदान	ज्योती काळे	183
40	'आत्मनिर्भर भारत अभियान' आणि डिजिटल परिवर्तन	डॉ. शर्वरी कुलकर्णी	186
41	सर जॉन मार्शल : जीवन आणि कार्य	श्री सुरेश पाटील	189
42	कोरोना काळातील शिक्षण प्रणाली	श्रीमती एस. एस. पाटील	194
43	उच्च शिक्षणामध्ये ग्रंथालयीन सेवेत माहिती आणि कॅम्प्युनिकेशन तंत्रज्ञानाचा प्रभाव	माधव घोडके	202
44	ग्रंथपालन व्यवसाय व भावीकाळातील संशोधन	प्रा. अनिल जेवळीकर	206
45	दौलतमंगल किल्ला	कु. निता टेंगले	210
46	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला सबलीकरण	प्रा. एस.एम. मुंडे, डॉ. डी. एस. कळंबे	214
47	भारतात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण	मुग्धा राजनकर	217
48	लोककथांचा 'लोकतत्वीय' अभ्यास	डॉ. चांदोजी गायकवाड	221
49	स्थानिक इतिहासलेखन	कु. निता टेंगले	226

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

सर जॉन मार्शल : जीवन आणि कार्य

प्रा. सुरेश नारायण पाटील

इतिहास विभागप्रमुख

आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,

वैभववाडी, जी. सिंधुदुर्ग ४१६ ८१०

E Mail-snpHistory92@gmail.com

Mob.No. 9834984411.

प्रस्तावना-

भारतातील पुराण वस्तू आणि वास्तू यांचा शोध, संशोधन, दुरुस्ती, जीर्णोद्धार, देखभाल व जतन करण्यासाठी शास्त्रोक्त पद्धतीचा वापर करण्याचा महत्वपूर्ण पाया घालण्याचे काम सर जॉन मार्शल यांनी केले. सन १९०२ ते १९२८ असे सुमारे २६ वर्षे सलग भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण खात्याची सक्रिय जबाबदारी यशस्वीपणे सांभाळली. पुरातन वस्तू आणि वास्तू यांचे उत्तमोत्तम चित्रीकरण स्वतः केले आणि इतरांकडून करून घेतले. त्यांच्या निवृत्तीपर्यंत भारताच्या पुरातत्व खात्याने त्यांच्या उदंड कामगिरीबद्दल व कामाच्या गुणवत्तेवर बद्दल जगमान्यता मिळविली होती. विशेष म्हणजे त्यांच्या कार्याच्या गुणवत्तेचा दर्जा आजही टिकून आहे. पुरातत्व या क्षेत्रात जॉन मार्शलचे नाव सर्वतोमुखी झाले होते. त्याकाळी भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण खाते म्हणजे जॉन मार्शल आणि जॉन मार्शल म्हणजे भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण खाते असे समीकरण बनले होते. भारतीय पुरातत्व विद्येच्या विकासामध्ये आणि ऐतिहासिक ग्रंथ लिखाणामध्ये सर जॉन मार्शल यांचा सिंहाचा वाटा होता अशा ह्या जॉन मार्शल यांच्या जीवन कार्याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधामध्ये केला आहे.

पुराणवस्तुशास्त्र आणि इतिहास:

पुरातत्व ही अगदी अलीकडे रूढ झालेली संज्ञा आहे. पुरातत्वविद्या याला समानार्थी आणखी एक शब्द म्हणजे 'पुराणवस्तू संशोधनशास्त्र' होय. पुरातत्व या संज्ञेला इंग्रजी भाषेतील समानार्थी शब्द म्हणजे आर्किऑलॉजी (Archaeology) हा इंग्रजी शब्द मूळ ग्रीक भाषेतून आलेला असून त्याची उत्पत्ती ही 'आर्किऑस' (Archaos) म्हणजे 'प्राचीन' (Ancient) अथवा 'सुरुवात' आणि लोगोस (Logos) म्हणजे 'विवेचन' या शब्दापासून झालेली आहे. प्रो.के.एस. श्रीवास्तव यांनी पुढीलप्रमाणे पुराणवस्तुशास्त्राची व्याख्या केली आहे. "Archaeology is a science to study and reconstruct the various stage of the development of man is the past with the help of those tools, weapons & other equipments left behind by him. which have survived the onslaughts of time, nature of climate." काळाच्या ओघात नष्ट झालेल्या संस्कृतीचा शोध घेण्याचे कार्य पुराणवस्तु शास्त्रज्ञ करीत असतात. पुराणवस्तूचा शोध घेण्याचे कार्य करणारी विद्याशाखा म्हणजे पुराणवस्तुशास्त्र होय.

इतिहास म्हणजे गतकालीन मानवी जीवनातील घडामोडींविषयी जिज्ञासू वृत्तीने मिळवलेली माहिती होय. मानवाच्या विकासाबद्दलची नोंद म्हणजे इतिहास होय. प्रत्येक घडलेली घटना ज्याच्याशी माणूस संबंधित असतो अशा सर्व गोष्टींचा अभ्यास म्हणजे इतिहास होय. मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे या दोन्ही शास्त्रांच्या सीमेवर मधोमध पुरातत्वविद्येचे स्थान आहे. मानवी संस्कृतीचा अभ्यास करणे हे इतिहासाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. इतिहासाप्रमाणेच पुरातत्वविद्या ही वस्तुरूप पुराव्यांच्या आधारे मानवी संस्कृतीचा अभ्यास करीत

असते. ऐतिहासिक काळातील मानवी इतिहास हा वाडःमयीन साधनांद्वारे जाणून घेता येतो. मात्र इतिहासपूर्व आणि प्रागैतिहासिक काळातील साहित्यिक पुरावे अजिबात उपलब्ध नाहीत. अशा अर्थाने विचार केला तर इतिहासाची व्याप्ती फक्त ऐतिहासिक काळापुरतीच मर्यादित ठरते. त्या त्यादृष्टीने पाहिल्यास पुरातत्त्वविद्येची व्याप्ती अधिक विस्तृत आहे. याचे कारण म्हणजे हजारो वर्षापूर्वीही मानवी संस्कृती जगाच्या निरनिराळ्या भागात नांदत होती. तिच्या अभ्यासासाठी कोणतेही वाडःमयीन पुरावे उपलब्ध नाहीत. तर तिच्या अभ्यासाचे एकमात्र साधन म्हणजे पुरातत्त्वविद्या होय. अशातः हेने इतिहासापेक्षा पुरातत्त्वविद्या या विषयाची व्याप्ती अधिक विस्तृत आहे.

मानव निर्मित प्रत्येक वस्तू म्हणजे मानवी संस्कृतीचे निदर्शक असते. उत्खननाद्वारे या वस्तू आपल्या हाती येतात. त्यात भांडीकुंडी, हत्यारे, आयुधे, दागदागिने, वास्तूंचे अवशेष, धार्मिक व इतर स्वरूपाच्या इमारती या सर्व वस्तूंना Artefact असे म्हणतात.

भारतीय पुरातत्त्वविद्या-

१५ जानेवारी १७८४ या दिवशी सर विल्यम जोन्स यांच्या पुढाकाराने कलकत्ता येथे 'एशियाटिक सोसायटी' झालेली स्थापना ही भारतीय पुरातत्त्वशास्त्राचा शुभारंभ करणारी घटना होती. आशियातील विविध देशांच्या इतिहासाचा, प्राचीन अवशेषांचा, कलांचा, वाडःमय व शास्त्रांचा अभ्यास व संशोधन करणे या सोसायटीचा मुख्य उद्देश होता. यातूनच पुढे भारतात विविध ठिकाणी पुरातत्त्वविद्येचे अवशेषांचा शोध आणि अभ्यास सुरू झाला. पुरातत्त्व संशोधनाचे कार्य हे मर्यादित स्वरूपाचे नसून ते योजनापूर्वक अनेक वर्षे चालणारे प्रकल्परूपी कार्य आहे. अनेकांनी एकत्र येऊन करावयाचे काम आहे, तसेच त्याला योजनाबद्ध शासकीय प्रयत्नांची व मदतीची गरज आवश्यक आहे याची तीव्र जाणीव झाली. यातूनच ब्रिटिश सरकारने सन १८६० साली 'भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण खाते' (Archaeological Survey Of India) याची स्थापना करून अलेक्झांडर कनिंगहॅम (१८६१-१८६५) यांची महानिदेशक (Director General) म्हणून नेमणूक केली. त्यानंतर श्री.जेम्स बर्गस आणि तिसरे महानिदेशक म्हणून सर जॉन मार्शल यांची नेमणूक केली.

२० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात म्हणजेच भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय पुरातत्त्वविद्येने एक उत्कृष्ट वळण घेतले. व्हाईसराय कर्झन यांनी या संदर्भात घेतलेला पुढाकार व स्वीकारलेले धोरण अत्यंत अनुकूल ठरले. "संशोधन आणि संरक्षण ही पुरातत्त्वशास्त्राची प्रमुख आणि अविभाज्य अंगे आहेत. उत्खनन, समन्वेषण, वर्गीकरण, चित्रीकरण, वर्णन, प्रतिकृतीकरण, वाचन, जतन आणि स्मृतीकरण ही आपली कर्तव्ये ठरतात." लॉर्ड कर्झनचे कर्तव्यनिष्ठतेचे हे धोरण भारतीय पुरातत्त्वशास्त्राच्या विकासाला बरेच बळ देणारे ठरले आहे.

सर जॉन मार्शल- (१९ मार्च १८७६ -१७ ऑगस्ट १९५८)

सर जॉन मार्शल यांचे मूळ नाव जॉन ह्युबर्ट मार्शल असे होते. १९ मार्च १८७६ रोजी इंग्लंडमधल्या चेस्टर या गावी एका सधन कुटुंबात मार्शल यांचा जन्म झाला. प्राचीन इतिहास आणि पुरातत्त्वशास्त्राविषयी त्यांना विशेष आकर्षण होते. इजिप्त, ग्रीस, रोम सारख्या प्राचीन संस्कृती केंद्रांचा पुरातत्त्वविद्येचा शोध घेण्याचे कार्य या काळात सुरू होते. मार्शल यांचा संबंध या शोधकार्याशी आला. त्यांनी उत्खननाचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास केलेला होताच, प्रत्यक्ष उत्खननाचाही अनुभव आला. २० व्या शतकाच्या प्रारंभी भारतातील पुरातत्त्व सर्वेक्षण

कार्यालयाही गती आली होती. लॉर्ड कर्जनने भारतातल्या पुरातत्वीय क्षेत्रांच्या अभ्यासाचा आणि पुरातत्वीय सर्वेक्षण खात्याच्या विस्ताराचा विशेष प्रयत्न केला. या क्षेत्रासाठी अनुभवसिद्ध आणि तज्ञ पुरातत्ववादी म्हणून मार्शल यांची १९०२ निवड झाली.

पुरातत्वीय क्षेत्रातील कार्य-

सर जॉन मार्शल यांच्या उल्लेखाशिवाय भारतीय पुरातत्त्वाचा इतिहास पूर्ण होत नाही. पुरातत्व सर्वेक्षण विभागाच्या विस्ताराबरोबरच मार्शल यांनी भारतातल्या निरनिराळ्या राजांना, त्यांच्या राज्यातही पुरातत्व सर्वेक्षण खाती सुरू करण्याला प्रोत्साहित केले. अजिंठा, वेरूळ, पितळखोरा, खरोसा, धाराशिव, अंबाजोगाई या ठिकाणांच्या लेण्यांचे संरक्षण व संशोधन केले. या लेण्या व त्यातील मूर्ती इतिहासाचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे, हा विचार प्रशासनाच्या आणि सामान्य जनतेच्या मनात रुजवण्याचे काम केले. मार्शल यांच्या प्रयत्नांमुळेच पुराणवस्तु संरक्षण कायदा अस्तित्वात आला. तसेच पुरातत्वीय प्रशिक्षणाची गरज लक्षात घेऊन तशी तरतूद करण्यात आली. नवी दिल्लीतील 'स्कूल ऑफ आर्किऑलॉजी' या संस्थेत झालेले आहे. दिल्लीतील राष्ट्रीय वस्तुसंग्रहालयाच्या रूपाने योगदान अजरामर झाले आहे. पाश्चिमात्य धर्तीवर पुरावशेषांची रासायनिक प्रक्रिया करणाऱ्या प्रयोगशाळा भारतात सुरू करण्याची योजना केली. आज अनेक आर्किऑलॉजिकल केमिस्ट्री पदे आहेत अशा अभ्यासाची तरतूद करण्याचे श्रेय मार्शल यांना जाते. जॉन मार्शल यांची उल्लेखनीय योगदान भारतातील उत्खननासंदर्भात आहे. तक्षशिला, सांची, सारनाथ, श्रावस्ती त्या बौद्ध स्थळांची उत्खनन मार्शल यांच्या मार्गदर्शनाखाली झाली. १९०२ पासून ते १९३१ पर्यंत झालेल्या सर्व उत्खननात कार्यात मार्शल यांचा सक्रिय सहभाग होता.

पुरातत्वीयसर्वेक्षणे-

पुरातत्वीय सर्वेक्षणाच्या कार्याला गती देण्याचे कार्य जॉन मार्शल यांनी केले असले तरी त्याअगोदर चाळीस वर्षांपासून भारतात पुरातत्वीय अभ्यासाचे प्रयत्न होत होते. १८६१ मध्ये ब्रिटिश सरकारने जनरल अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांची पुरातत्वीय सर्वेक्षक म्हणून नेमणूक केली त्याला ग.ज. लॉर्ड कॅनिंग कारणीभूत होता. भारताच्या वैभवशाली भूतकाळाच्या पाऊलखुणा शोधण्याचे उत्तरदायित्व शासक या नात्याने आपण स्वीकारले पाहिजे असे त्याला वाटले. येथूनच खऱ्या अर्थाने आधुनिक पद्धतीने प्राचीन इतिहासाचा शोध घेणे सुरू झाले. लॉर्ड कर्जनच्या काळात भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभाग कायमस्वरूपी झाला. यातून प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृत साहित्याचा अभ्यास करणारे अनेक संशोधक पुरातत्त्वाचाही अभ्यास करू लागले. मार्शल यांना जसा प्रत्यक्ष उत्खननकार्याचा अनुभव मिळाला तसा इतर कोणाला मिळालेला दिसत नाही.

पुरातत्वविभागाचे पहिले डायरेक्टर जनरल-

सर जॉन मार्शल यांनी २० व्या शतकाच्या प्रारंभी ग्रीसमधील उत्खननात सक्रिय भाग घेतला होता. तो अनुभव लक्षात घेऊनच त्यांना भारतात पाठवण्यात आले आणि भारतातल्या पुरातत्व सर्वेक्षण विभागाचे पहिले डायरेक्टर जनरल म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. पहिल्या दहा वर्षांत काशी, पुष्कलावती, वैशाली, राजगीर कुशीनगर, सारनाथ, श्रावस्ती येथील उत्खनने हाती घेतली. तक्षशिला उत्खनन तर जवळपास दोन दशके चालू होते. १९१३ साली डॉ. स्पुनर याने मगध साम्राज्याची राजधानी पाटलीपुत्र शोधण्याचा प्रयत्न सुरू केला. अनेक वर्षे चाललेल्या उत्खननासाठी भारतीय उद्योगपती रतन टाटा यांनी पैसा उपलब्ध करून दिला होता.

सर जॉन मार्शल यांच्या मार्गदर्शनाखालील प्रमुख उत्खनने-

सर जॉन मार्शल यांच्या मार्गदर्शनाखाली नालंदा येथील उत्खनन प.जा.महायुद्ध सुरु असताना झाले. रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ लंडनने या उत्खननासाठी प्रारंभी काही आर्थिक तरतूद केली होती. त्या आधारे १९१७ ला सुरु झालेले नालंदा उत्खनन हे पुढे ३० वर्षे सुरु होते, ते बिहारमधील सर्वात उल्लेखनीय उत्खनन ठरले. तसेच राजगीर म्हणजे पूर्वीचे राजगृह येथील उत्खननातूनही महत्वाचे पुरातत्वीय पुरावे हाती आले. त्यामुळे मार्शल यांचे हे कार्य प्राचीन भारतीय इतिहास लेखनाच्या संबंधातले उल्लेखनीय योगदान आहे. तसेच सांची येथील उत्खनन जॉन मार्शल यांनी स्वतः केलेले उत्खनन आहे.

हडप्पा-मोहंजोदाडोचे उत्खनन-

प्राचीन भारतीय इतिहास लेखनात प्रवर्तक असे ठरलेले उत्खनन म्हणजे हडप्पा मोहंजोदाडो येथील उत्खनन होय. प्रत्यक्षात हे उत्खनन आर.डी.बॅनर्जी आणि दयाराम सहानी या पुरातत्त्ववेत्त्यांनी केले. सर जॉन मार्शल यांनी या उत्खननात सापडलेल्या पुरातत्त्व अवशेषांचे केलेले विश्लेषणही महत्वपूर्ण आहे. शिवाय या उत्खननाचे अंतिम नियंत्रण सर जॉन मार्शल यांचेच होते. हडप्पा येथील उत्खननात चित्रलिपी असलेले काही शिक्रे सापडले होते. १९२२-२३ मध्ये बॅनर्जींना अशाच प्रकारचे आणखी काही शिक्रे मोहंजोदाडो उत्खननात सापडले. सर जॉन मार्शल यांनी या दोन्ही ठिकाणच्या शिक्र्यांचा तुलनात्मक अभ्यास करून हडप्पा-मोहंजोदाडो उत्खननातून प्रकाशात येणारी संस्कृती ही आतापर्यंत अज्ञात असलेली आणि भारतातील प्राचीनतम अशी संस्कृती ठरली आहे. सर जॉन मार्शल यांनी हडप्पा-मोहंजोदाडो संस्कृतीचे नामकरण 'सिंधू संस्कृती' असे केले.

सिंधू संस्कृतीचा शोध-

सर जॉन मार्शल यांनी हे निःसंदिग्धपणे मानले की, सिंधू संस्कृती ही जगातील इतर प्राचीन संस्कृतीच्या समकालीन असून प्रागैतिहासिक जीवनातला एक प्रगत टप्पा त्यातून ध्वनित होतो. या उत्खननामुळे जगात खळबळ माजून पुरातत्वीय उत्खननाबद्दल उत्सुकता शिगेला पोहोचली. प्राचीन भारतीय इतिहासाचा प्रारंभ हा ऋग्वेदकाळापासून म्हणजे इ.स.पू.१५०० ते १२०० मानला जायचा तो आता इ.स.पू.३००० मानला जाऊ लागला. प्राचीन भारतीय इतिहासाची मांडणी बदलावी लागली. ब्रिटिश प्रशासनास पुरातत्व खात्याचे महत्त्व पटले, उत्खननाविषयी कुतूहल वाढले आणि परिणामी पुरातत्वीय सर्वेक्षणासाठी पैशांची तरतूद पुढील पाच दहा वर्षात सतत वाढत गेली. १९३० च्या दरम्यान या खात्यासाठी अडीच लाख रुपयांची झालेली आर्थिक तरतूद लक्षणीय होती.

सर जॉन मार्शल यांचे इतिहासलेखन-

सर जॉन मार्शल हे मूलतः पुरातत्त्वशास्त्रज्ञ असल्यामुळे त्यांचे योगदान इतिहास लेखनाला आवश्यक ती साधने शोधण्याच्या स्वरूपातले आहे. तरीही उपलब्ध साधनांच्या व विश्लेषणाच्या आधारे जे एक सामाजिक, सांस्कृतिक जीवन नजरेसमोर येते त्याला शब्दबद्ध करण्याचे काम मार्शल यांनी केले. त्यांनी संपूर्ण प्राचीन भारतीय इतिहासाच्या वाटचालीतला एक महत्त्वपूर्ण टप्पा मोहंजोदाडो आणि सिंधू संस्कृतीच्या स्वरूपातला यावर यावर मात्र मार्शल यांनी अत्यंत विस्तृत असे लिखाण केले. १९३१ साली लंडन येथून "मोहंजोदाडो अँड दि इंडस सिव्हिलायझेशन" या नावाचा त्यांचा ग्रंथ प्रकाशित झाला. सिंधू संस्कृती विषयी अधिकृत आणि विश्वसनीय अशी मांडणी करणारा हा ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाचे उल्लेख केला जातो. या

ग्रंथाची मांडणी तीन खंडात करण्यात आली असून तीनही खंड दुर्मिळ अशा ग्रंथात समाविष्ट होतात.सिंधू संस्कृतीच्या अभ्यासाचे एक महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून हा ग्रंथ आज जगभर अभ्यासला जातोय.

मार्शल यांनी १९३९ साली लिहिलेला व प्रकाशित झालेला दुसरा ग्रंथ सांची येथील पुरातत्त्व अवशेषांची माहिती देणारा आणि सांचीच्या इतिहासाचा मागोवा घेणारा 'मानुमेन्ट्स ऑफ सांची' हा होय. त्यांनी १९१२ साली सांचीवर लिहिलेली मार्गदर्शिका आणि त्याची सुधारित, विस्तारित आवृत्ती म्हणजे हा ग्रंथ होय. या ग्रंथात सांचीच्या स्तूपाची रेखाटने, उभे-आडवे छेद, छायाचित्रे, ग्राउंड प्लॅन्स या सर्वांचा समावेश आहे. अशाच प्रकारे त्यांनी तक्षशिलेवर लिहिलेला ग्रंथ १९५१ च्या सुमारास केंब्रिजहून प्रकाशित झाला. थोडक्यात सर जॉन मार्शल यांचे इतिहासलेखन प्राचीन भारतीय पुरा अवशेषांची माहिती देणारे व अवशेषांची चिकित्सा करणारे आहे.

समारोप-

सर जॉन मार्शल यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात पुराणवस्तू संशोधनाला, उत्खननाला अर्थात पुरातत्त्वविद्येला महत्त्व मिळवून दिले. मार्शल यांनी सन १९०२ मध्ये म्हणजे वयाच्या २६ व्या वर्षी भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण खात्याचे महानिदेशक म्हणून सूत्रे हाती घेतली. त्यांनी आपल्या २६ वर्षांच्या कारकिर्दीत भारताच्या विविध भागातील प्राचीन स्थळांचे उत्खनन करून देशाचा सांस्कृतिक वारसा ठरेल अशा अवशेषांचा आणि त्यांचे जतन करण्याचा मोठा कार्यक्रम अंमलात आणला. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे त्यांनी नालंदा तसेच हडप्पा- मोहंजोदाडो येथील उत्खनन करून सिंधू संस्कृतीची जगाला ओळख करून दिली. तसेच त्याने केलेल्या उत्खनन व संशोधनावर महत्त्वाचे ग्रंथ लिहून इतिहास लिखाणाचे साधन उपलब्ध करून ठेवले आहे. जॉन मार्शल यांचे भारतीय इतिहास आणि पुराणवस्तू संशोधन शास्त्रातील योगदान महत्त्वपूर्ण असेच आहे, म्हणून त्यांना एक असामान्य पुरातत्त्वज्ञ व इतिहासकार असे संबोधले तर वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची-

- 'इतिहास एक शास्त्र', प्रभाकर देव, कल्पना प्रकाशन नांदेड- ०२, आवृत्ती १ जानेवारी २००२.
- पुरातत्त्व विद्या, शांताराम भालचंद्र देव, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे- ३०, प्रथमावृत्ती १९७६.
- इतिहासलेखनपद्धती, डॉ. बी. एन. सरदेसाई, फडके प्रकाशन कोल्हापूर-१२, पहिली आवृत्ती फेब्रुवारी २००४.
- पुरातत्त्वशास्त्र वस्तुसंग्रहालयशास्त्र आणि ग्रंथालयशास्त्राचे घटक, समेळ, रानडे, नाबर, मनन प्रकाशन मुंबई-५७.
- इतिहास लेखनशास्त्र, एस. एस. गाठाळ, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद- आवृत्ती २०१५.
- पुरातत्त्वविद्या, वस्तुसंग्रहालय आणि पर्यटन, डॉ. कठारे, डॉ. पाटील, डॉ. साखरे, विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती २०१५.
- इतिहास लेखनाची परंपरा, प्रभाकर गद्रे, श्री.मंगेश प्रकाशन नागपूर- १०, प्रथमावृत्ती २०१०.
- जॉन मार्शल (एक असामान्य पुरातत्त्वज्ञ) जयंत खेर.
- Archaeological Survey of India, Ancient India, No 9, New Delhi, 1953.